

Акматалиев А.А.

КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН БАЗАЛЫК ДӨӨЛӨТТӨРҮ МЕНЕН КЕРЕКТӨӨЛӨРҮ: СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДООНУН ТАЖРЫЙБАСЫ

Акматалиев А.А.

БАЗОВЫЕ ЦЕННОСТИ И ПОТРЕБНОСТИ КЫРГЫЗСТАНЦЕВ: ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Советтер Союзунун кыйроосу жана мурдагы СССРдин аймагында жаңы көзкарандысыз мамлекеттердин түзүлүшү ХХ кылымдын аягындагы маанилүү тарыхый окуялардын бири болуп калды.

Жаңы мамлекеттердин, анын ичинде Кыргызстандын да, жаралышы социалдык-экономикалык сферада дагы, мурдагы советтик адамдардын аңсезиминде, менталдуулугунда, керектөөлөрүндө, дөөлөттүк багытталууларында, түшүнүктөрүндө дагы чындыгында эле революциялык өзгөрүүлөр менен коштолду.

Бир жарым-эки онжылдык ичинде баары таанылгыстай өзгөрдү, анын ичинде Кыргызстанда да. Нарын мамлекеттик университетинин социологдорунун тобу профессор А.А.Акматалиевдин жетекчилиги астында Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Социалдык изилдөөлөр борборунун окумуштуулары менен бирге (жетекчиси философия илимдеринин кандидаты Н.Өмүралиев) 2004-2005-жылдарда постсоветтик, транзиттик мезгилдеги кыргызстандыктардын базалык дөөлөттүк багытталууларын талдоого арналган масштабдуу конкреттүү-социологиялык изилдөөлөрдүн бирин жүргүзүштү. Изилдөө бланкалык анкета алуу усулу менен өткөрүлдү, респонденттердин тандама жыйындысы Кыргызстандын 7 дубанынын жана Бишкек шаарынын бардык калкынын ичинен 2000 адамды түздү.

Тандама жыйынды төмөнкү белгилерди эске алуу менен:

- жынысы (эркек, ургаачы)
- курагы
- үйбүлөлүк абалы
- улуту
- билими

стратифицирленген пропорционалдуу тандоо усулу аркылуу аныкталды.

Бул макалада биз сиздердин көңүлүнүздөргө кыргызстандыктардын көбүрөөк типтүү жана кызыктуу дөөлөттүк багытталууларын сунуштайбыз, анда респонденттердин улуттук жана администрациялык-аймактык белгилерине басымдуу көңүл бурулат.

«Сизди азыркы тапта кандай проблемалар баарынан көбүрөөк түйшөлтөт?» (артыкчылыктуу варианттардан 5тен көп эместе белгилегиле)

деген суроого америкалык психолог жана социолог Абрахам Маслоунун керектөөлөр теориясына ылайык иштелип чыгылган жооптордун 18 варианты сунушталган. Белгилүү болгондой, Маслоу адамдын керектөөлөрүн **базистик** (тамак-ашка, коопсуздукка, позитивдүү өзүн баалоого ж.б. болгон керектөөлөр) жана **туунду** же метакеректөөлөргө (адилеттүүлүккө, аманчылыкка, социалдык турмуштун тартибине жана биримдигине болгон керектөөлөргө) бөлөт. Мында базистик керектөөлөр иерархия принцибине ылайык жогору карай кеткен тартипте, төмөнкү материалдыктан жогорку руханийликке чейин, орун алышат:

биринчиден, физиологиялык жана сексуалдык керектөөлөр – адамдарды өндүрүүгө, тамакка, дем алууга, физикалык кыймылдарга, турак-жайга, эс алууга ж.б.у.с. болгон керектөөлөр;

экинчиден, экзистенциалдык керектөөлөр - өз жашоосунун коопсуздугуна, эртеңки күндөн ишенимдүүлүккө, жашоо ишмердүүлүгүнүн шарттарынын стабилдүүлүгүнө, адилетсиз мамиле кылуудан кутулууга болгон керектөөлөр;

үчүнчүдөн, социалдык керектөөлөр – жамаатка байлангандыкка, тиешелүүлүккө, баарлашууга, башкага кам көрүүгө жана өзүнө көңүл бурууга, биргелешкен эмгектик ишмердүүлүккө катышууга болгон керектөөлөр;

төртүнчүдөн, беделдик керектөөлөр – башкалардын урматтоосуна, кызматтык өсүшкө, статуска, беделдик таанууга жана жогору баалоого болгон керектөөлөр;

бешинчиден, руханий керектөөлөр – чыгармачылык аркылуу өзүн көрсөтүүгө болгон керектөөлөр.

А.Маслоунун теориясынын артыкчылыгы факторлордун өзара аракеттенишүүлөрүн түшүндүрүүдө, алардын кыймылдаткыч күчүн ачууда, ал ар бир жаңы денгээлдин керектөөлөрүн мурдагылары канааттандырылгандан кийин гана индивид үчүн актуалдуу, өтө зарыл деп эсептегенинде болгон.

Алсак, сурамжылоонун натыйжалары биринчи жана экинчи орундарда **денсоолук проблемасы** (51,9%) жана **азык-оокат табуу** проблемасы (50,8%) турушарын көрсөттү. Мында, белгилей кетүүнү каалар элек, ушундай картина

иш жүзүндө республиканын борборун, Бишкек шаарын кошпогондо, бардык дубандардан байкалат. Алсак, мисалы, **денсоолук проблемасын** белгилешкен респонденттердин эң көп саны Нарын дубанында (68,3%) болуп чыкты, ошол эле маалда Бишкек шаарынын тургундарынын арасында бул көрсөткүч эң аз (37,1%) болуп чыкты.

Бул маалыматтар Нарын дубанында саламаттык сактоо системасы анчалык жакшы өнүкпөгөндүгү жана, балким, бул бийик тоолуу, алыскы жана катаал табияттык-климаттык шарттар менен чакырылгандыгы тууралуу айтышат, ал эми Бишкек шаарында медицина кыйла жеткиликтүү жана медициналык мекемелердин тармагы жалпысынан жакшы өнүккөн.

Биздин калкыбызды түйшөлткөн **үчүнчү** проблема **жумушсуздук проблемасы** болуп чыкты, бул тууралуу респонденттердин өлкө боюнча жалпы санынын 42,7%ы белгилешти. Мында дубандар боюнча көрсөткүчтөр абдан көрсөтмөлүү: эң жогорку көрсөткүч Баткен дубанында (54,3%) жана эң төмөнкү көрсөткүч Нарын дубанында (30,8%).

Төртүнчү проблема – бул жакшы маяна төлөнгөн жумушка орношуу (33,9%). Анан да республиканын аймагы боюнча бул проблема Бишкек шаарында биринчи орунда. Башкача айтканда, эгерде мурда кеп болгон проблемалар (азык-оокат табуу, денсоолук, жумушсуздук) бишкектиктердин жоопторунда акыркы орундарды ээлешсе, анда аталган проблеманы бишкектик респонденттердин дээрлик жарымы (45,5%) белгилешти. Жалпысынан так ушундай тандоону эле күтүү керек болчу, анткени бул борбордо жашоо башка региондордо жашоого караганда кыйла кымбат экени менен чакырылган, жана, ушуга байланыштуу, **жогорку маяна төлөнгөн иш** – борбордун жашоочуларынын эң биринчи зарылдыгы. Жана, мындан кем эмес кызыктуусу, аталган суроо Талас дубанынын жашоочуларын баарынан азыраак (17,9%) толкундантат. Чамасы, бул жерде дубандын жашоочуларынын көпчүлүгү талачылык менен малчылык калктын негизги кирешесин берген, буга калк жалпысынан канааттанган агрардык сектордо иштешкени өз ролун ойногон көрүнөт.

Жана, акыркы, **бешинчи орунду** республика боюнча **эмненидир жаңыны жана кызыктууну таанып-билүү** өндүү проблема ээледі. Аталган проблеманы маанилүү катары биздин респонденттердин жалпы санынын 31%ы белгилешти.

Эртеңки күнгө, жашоо шарттарынын стабилдүүлүгүнө ишенбөө проблемасын респонденттердин 26,05%ы белгилешти. Мында этникалык аспект абдан көрсөтмөлүү: эгерде аталган проблеманы маанилүү катары славян

улутундагы респонденттердин (орустардын, украиндердин, белорустардын) жарымынан көбү (50,5%) белгилешсе, анда бул проблема титулдук улуттагы респонденттерди баарынан азыраак (21,5%) толкундантат. Респонденттер-славяндардын өзүн сезүүлөрүндө экономикалык кыйынчылыктар да, миграциялык маанайлар да, биртуугандар бири бирин колдошобу же жокпу дегендей жашоо мүнөздөрү да ж.б.у.с. чагылганы табигый нерсе. Анүстүнө, Кыргызстандын көзкарандысыздык жылдарында орус тилдүү калктын массалык кетүүсү менен алардын биртуугандык байланыштары да маанилүү бузулууга дуушарланды, славян калкы жылдан жылга улам азайып баратат, эртеңки күнгө ишенбестик да мына ушундан улам.

Бул мааниде биздин респонденттерди **коопсуздук проблемасы** түйшөлтөөрү тууралуу жооптордун вариациялары да көрсөтмөлүү. Бул проблема славян улутундагы адамдарды баарынан көбүрөөк (44,8%) толкундантат, ал эми баарынан азыраак тажик улутунун өкүлдөрүн (16,7%) жана кыргыздарды (18,3%) ойго салат.

Негизги проблемалардын иерархиясын А.Маслоунун теориясынын негизинде талдап, биз пайыздардын суммардык саны «физиологиялык» (146,7%), анан «экзистенциалдык» (100,8%) керектөөлөрдүн приоритетин көрсөтөөрүн байкайбыз. Бирок, андан кийин, А.Маслоунун теориясы иштебейт, иш жүзүндө бардык региондор жана улуттар боюнча үчүнчү орунга «руханий» (69,9%) керектөөлөр, андан кийин гана «социалдык» (59,4%) жана «беделдик» (57,4%) керектөөлөр чыгышат.

Регионалдык аспектиде керектөөлөрдүн приоритети төмөнкүдөй түргө келет:

1. Денсоолук жана медициналык тейлөөлөрдү алуу проблемасы;
2. Өзүн жана үйбүлөсүн тоюнтуу;
3. Жумушсуздук;
4. Жакшы маяна төлөнгөн жумушка орношуу;
5. Жашоодо эмненидир жаңыны, кызыктууну таанып-билүү;
6. Жаңы билимдерди алуу, өзү үчүн эмнедир маанилүүгө үйрөнүү;
7. Өзүнүн эмгеги жана жүрүм-туруму менен тегерегиндеги адамдардын урматтоосуна жетишүү;
8. Турак-жай проблемалары;
9. Эртеңки күнгө, өзүнүн жашаган жериндеги жашоо шарттарынын стабилдүүлүгүнө ишенбестик;
10. Мансаптык өсүүгө, кызматы боюнча жогорулоого жетишүү;
11. Өзүнүн жеке коопсуздугуна жана өз жакындарынын коопсуздугуна ишенбестик («криминал», «хулиганчылык»);
12. Жумушунан айрылуудан коркуу;

13. Өзүнө курбу (дос) табуу, үйбүлө куруу;
14. Үйбүлөдө түшүнүшүүнүн жоктугу;
15. Өзүн чыгармачылыкта (музыкада, поэзияда, адабиятта, живописисте) көрсөтүү;
16. Жалгыздык сезими;
17. Өзүнүн беделин жана айланадагылардын жогорку бааларын (анча күч жумшабай) жогорулатууну каалоо;
18. Эмгек жамаатында колдоонун жоктугу.

Иш жүзүндө бардык дубандар боюнча ал же бул анчалык чоң эмес айырма менен ушундай иерархия сакталат. Бишкек шаары гана өзгөчөлөнүп турат, мында проблемалар төмөнкүчө орун алышкан:

1. Жакшы маяна төлөнгөн жумушка орношуу;
2. Турак-жай проблемалары;
3. Жаңы билимдерди алуу, өзү үчүн эмнедир маанилүүгө үйрөнүү;
4. Денсоолук жана медициналык тейлөөлөрдү алуу проблемасы;
5. Жумушсуздук;
6. Жашоодо эмнедир жаңыны, кызыктууну таанып-билүү;
7. Мансаптык өсүүгө, кызматы боюнча жогорулоого жетишүү;
8. Азык-оокат табуу, өзүн жана өз үйбүлөсүн тоюнтуу;

Берилген проблемаларды этникалык аспектиден талдаганда **славян улутундагы адамдардын туруму кескин айырмаланат**, алар өз приоритеттерин төмөнкүчө жайгаштырышкан:

1. «экзистенциалдык» проблемалар – 145,8%;
2. «физиологиялык» проблемалар – 120,9%;
3. «социалдык» проблемалар – 60,9%;
4. «руханий» проблемалар – 45,3%;
5. «беделдик» проблемалар – 33,8%.

Славян улутундагы адамдарда берилген иерархия төмөнкүдөй түр алат:

1. Эртеңки күнгө, өзү жашаган жердеги жашоо шарттарынын стабилдүүлүгүнө ишенбестик;
2. Азык-оокат табуу, өзүн жана өз үйбүлөсүн тоюнтуу;
3. Денсоолук жана медициналык тейлөөлөрдү алуу проблемасы;
4. Өзүнүн жеке коопсуздугуна жана өз жакындарынын коопсуздугуна ишенбестик;
5. Жакшы маяна төлөнгөн жумушка орношуу;
6. Жумушсуздук;
7. Жашоодо эмнедир жаңыны, кызыктууну таанып-билүү;
8. Жаңы билимдерди алуу. өзү үчүн эмнедир маанилүүгө үйрөнүү;
9. Турак-жай проблемалары;
10. Мансаптык өсүүгө, кызматы боюнча жогорулоого жетишүү.

Эртеңки күнгө жана жеке коопсуздугуна ишенбөө коркунучтуу тенденциясы дароо көзгө урунат.

Албетте, мунун экономикалык дагы, психологиялык жана саясий дагы мүнөздөгү өз түшүндүрмөсү бар.

Биздин оюбузча, бул жерде түрдүү улуттардагы адамдардын СССРдин кыйроосу жана жаңы улуттук мамлекеттердин түзүлүшү фактысынын өзүнө реакция кылуулары абдан маанилүү болуп саналат. Эгерде кыргыз улутунун өкүлдөрүнүн абсолюттук көпчүлүгү муну жетишкендик, теңдеш мамлекеттердин арасында теңата болуунун зор мүмкүнчүлүгү, улуттук мамлекеттүүлүк идеясынын салтанаты жана кыргыз улутунун кайра жаралуусу катары баалашса, анда башка улуттардын, өзгөчө славян улутунун өкүлдөрү СССРдин кыйроосун жана көзкарандысыз Кыргыз Республикасынын түзүлүшүн зор этияттануу, эгерде ишенбөө менен коркууну айтпасак, менен тосуп алышты. СССРдин кыйроосу алар үчүн «биртууган» мамлекетин, стабилдүүлүктү жана тынчтыкты жоготуу болду. Кыргызстандын өзүмдүк Конституциясынын кабыл алынышы, «Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдын», улуттук валютанын киргизилиши ж.б. өндүү суверендүү Кыргызстандын толук күтүлгөн жана логикалуу кадамдары алардын жактыруусуна ээ болбоду, жана бул психологиялык жактан толук түшүнүктүү. Мунун баары Россия менен экономикалык жана гуманитардык байланыштарды үзүү, калкка «анчалык түшүнүксүз» рыноктук механизмдерди кийирүү, менчиктештирүү, титулдук улуттун улуттук кызыкчылыктарын коргоонун күч алышы, орус тилдүү калктын массалык миграциясы, Россиянын Кыргызстандагы анчалык айкын эмес саясаты жана Кыргызстандын суверендешүүсүнүн көптөгөн башка факторлору менен коштолгонун эске сала кетүү керек.

Биздин изилдөөнүн кийинки суроосу төмөнкү болду: **«Сиз кандай деп ойлойсуз, учурда сизди түйшөлткөн проблеманын чечилиши баарыдан мурда кимден көзкаранды?»**

Байкоого болгондой, бул биздин респонденттерди тынчсыздандырган көбүрөөк маанилүү проблемалар тууралуу биздин биринчи сурообуздун логикалык натыйжасы. Ушул экинчи суроого жооптор төмөнкүдөй болду:

1. Менин өзүмдөн гана – 55,4%;
2. Чиновниктерден (кызматчылардан) – 22,6%;
3. Ата-энемден жана биртуугандарымдан – 15,1%;
4. Досторумдан, кесиптештеримден, кошуналарымдан - 3,3%.

Регионалдык аспектиде өзүнө гана Талас дубанынын респонденттери баарынан көбүрөөк (65,5%), Чүй дубанынын респонденттери баарынан азыраак (47,7%) ишенишет.

Этникалык аспектиде көрсөткүчтөр кыйла көрсөтмөлүү: өзүнө гана кыргыздар баарынан көбүрөөк (60,2%), славяндар баарынан азыраак (39,1%) үмүт артышат.

Ошол эле мезгилде, эгерде кыргыздардын 19%ы, өзбектердин 26,2%ы, тажиктердин 27,8%ы гана мамлекетке (б.а. чиновниктерге) үмүт артышса, анда бул сан славяндарда иш жүзүндө респонденттердин жарымына чейин жетет же 44,35ды түзөт. Эгерде региондор жана улуттар боюнча респонденттердин көбү өз жоопторун мындай вектор боюнча жайгаштырышса: менин өзүмдөн гана (55,4%) – чиновниктерден (22,6%) – биртуугандарымдан (15,1%), анда славян улутундагылардын өкүлдөрү иерархияны башкача тартипте курушат: чиновниктерден (44,3%) – менин өзүмдөн гана (39,1%) – биртуугандарымдан (10,4%).

Биздин изилдөөбүздүн кийинки суроосу Кыргызстандын негизги максаттарына арналды. Респондентке Кыргызстан үчүн 13 дөөлөттөрдү-максаттарды алардын маанилүүлүк даражасы боюнча номерлөө сунушталды. Биздин респонденттердин пикири кандай экенине баам салыңыз:

1. Өлкөдө тартипти кармап туруу;
2. Кылмыштуулук менен күрөшүү;
3. Экономикалык өсүштүн жогорку деңгээлин кармап туруу;
4. Биздин шаарлар менен айылдарды кооз кылуу;
5. Өлкөнүн жогорку коргонуу жөндөмдүүлүгүн кармап туруу;
6. Экономиканы стабилдештирүү;
7. Жакырлыкты азайтуу үчүн күрөшүү;
8. Идеялар акчадан көбүрөөк маанилүү болгон коомго карай жылуу;
9. Адамдарга мамлекеттик маанилүү чечимдерди кабыл алууга катышуу үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берүү;
10. Баалардын жогорулоосуна каршы күрөшүү;
11. Иште жана жашаган жерде болуп жаткандарга таасир кылууга көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берүү;
12. Сөз эркиндигин коргоо;
13. Кыйла гумандуу жана адамгерчиликтүү коомго карай алга жылуу.

Ошентип, биринчи орунга өлкөдө тартип орнотууга умтулуу чыгат, керек болсо сөз эркиндиги менен гуманизмге зыян келтирип. Кыргызстандын өнүгүүсүнүн биринчи 5 биринчи кезектеги дөөлөттөрүн-максаттарын талдоо аз дегенде үч максат (1-, 2- жана 5-) катуу тартипке жана өлкөдө тартип орнотууга негизделгенин көрсөтөт. Экинчи беш негизги дөөлөттөр-максаттар экономиканы өнүктүрүүгө чоң концентрация жасоону (6-, 7- жана 10-) көрсөтөт.

Жана, акыркы кезекте гана элди демократия менен гуманизмди өнүктүрүү толкундантат.

Албетте, аталган блок боюнча биздин респонденттердин жоопторуна түрдүүчө мамиле кылууга болот. Бирок, шексиз, өлкөдө тартип орнотуу маселеси – бул абдан маанилүү маселе экенин белгилөө ылайык.

Тилекке каршы, демократиянын жана мамлекеттик бийликтин жоопкерчилигинин деңгээлинин өсүшү көзкарандысыздык жылдарында Кыргызстанда ушундай болду, «демократия» деген сөз – түпкүлүгүндө тилденген сөзгө, мыйзамсыздык, жоопкерчиликсиздик, тартипсиздик, башаламандык сыяктуу кубулуштардын синонимине жана символуна айланып калды...

Эмне үчүн мындай болду?

Бул жерде себептер көп, жана биз төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө тийишпиз:

- нукура демократиянын өнүгүшү СССРдин кыйроосу менен, экономикалык реформалардын зарылдыгы менен дал келди;

- бир эле мезгилде экономикалык, саясий жана социалдык проблемалардын бүтүндөй бир комплексин чечүү зарыл болду;

- мамлекеттүүлүк тажрыйбасынын жоктугу;

- чыныгы парламентаризмдин жана президенттик институттун тажрыйбасынын жоктугу;

- өлкөнүн жетекчилигинин саясий эрки менен жоопкерчилигинин жетишпегендиги;

- мамлекеттик башкаруу тармагындагы сабаттуу адистердин жетишпегендиги;

- көп партиялуулук тажрыйбасынын жоктугу;

- көзкарандысыздыктын мүмкүнчүлүктөрү менен оорчулуктарын бир жагынан «жеткире баалабоо», экинчи жагынан «ашыра баалоо»;

- бийликтин жогорку эшелонундагы коррупция жана мамлекеттик башкаруу системасындагы ооздуктоо жана карама-каршы коюу системасынын жоктугу;

- трайбализм;

- күчтүү жана уюмдашкан жарандык коомдун жоктугу (мисалы, профсоюздардын);

- мурдагы СССРдин алкагындагы салттуу экономикалык байланыштардын талкалануусу.

Дээрлик бардык батыш мамлекеттеринин тажрыйбасы демократия деген биринчи кезекте тартип жана мыйзам алдындагы жоопкерчилик экенин көрсөтөт. Тилекке каршы, Кыргызстан ошентип эле демократиялык мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүгө карай жолдогу өзүнүн тарыхый мүмкүнчүлүгүн толук пайдаланбады. Бирок «кыш койгон кышын алар, таш койгон ташын алар» мезгил анда чукулдап келатат. Кыргызстандын жана кыргызстандыктардын базалык дөөлөттөрүнүн системасы үзгүлтүксүз жана динамикалуу өнүгүүдө, структураланууда, институтташууда жана өркүндөдө. Биздин мындан аркы изилдөөлөрдүн объектиси мына ушул болмокчу.